

Suomen kielen etymologinen sanakirja valmis

ERKKI ITKONEN — AULIS J. JOKI *Suomen kielen etymologinen sanakirja IV*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XII, 4. Tutkimuslaitos »Suomen suvun» julkaisuja III. Helsinki 1969. 415 sivua.

ERKKI ITKONEN — AULIS J. JOKI — REINO PELTOLA *Suomen kielen etymologinen sanakirja V*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XII, 5. Tutkimuslaitos »Suomen suvun» julkaisuja III. Helsinki 1975. 419 sivua.

ERKKI ITKONEN — AULIS J. JOKI — REINO PELTOLA *Suomen kielen etymologinen sanakirja VI*. Lexica Societatis Fenno-ugricae XII, 6. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 2. Helsinki 1978. 222 sivua.

Paavo Pulkinen arvioi v. 1963 Suomen kielen etymologisen sanakirjan 3. osaa Virittäjässä esitellessään, että mikäli toimitusperiaatteet säilyisivät ennallaan, etymologista sanakirjaa tulisi vielä n. 900 sivua. Nyt 16 vuoden kuluttua tiedämme, että tulos oli tukevampi: lisää tuli 1056 sivua. Aivan erityisesti suomen kielen sanojen alkuperää tieteellisesti käsittelevä sanakirja on kunniakkaasti kirjoitettu 24 vuodessa, ja tutkimuslaitos »Suomen suku» on täyttänyt yhden tärkeän tehtävänsä. Kuudes osa on ilmestynyt Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen 2. julkaisuna ja Suomalais-ugrilaisen Seuran Lexica-sarjan XII osan 6. niteenä.

Etymologisen sanakirjamme valmistuminen on myös kansainvälisen fennogristiikan merkkitapauksia. Lähin ver-

tauskohta tarjoutuu Unkarista, jossa ilmestyneitä vastaavia teoksia Terho Itkonen on käsitellyt Virittäjässä v. 1973; laajempi unkarilainen laitos A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III saatiin peräti 3480-sivuisena ja tiheähköllä tekstillä kaksipalstaiseksi painettuna valmiiksi v. 1976, ja suppeampi A magyar szókészlet finnugor elemei ilmestyi niin ikään kolmiosaisena vuosina 1967—1978, sivumäärä 727. Suomen kielen etymologista sanakirjaa voisi vertailla näihin teoksiin tai sitä voisi tarkastella niiden rakenneperiaatteiden mukaisesti, joita Yakov Malkiel on pitänyt silmällä laatiessaan satojen etymologisten sanakirjojen ja tutkimusten analysointiin perustuvan teoksensa Etymological dictionaries (1976). SKES on kuitenkin oma persoonallinen kokonaisuutensa, ja se on syntynyt aivan eri vaiheiden jälkeen kuin muut vastaavat teokset. Malkiel olisi muuten voinut saada tässä mainituista sanakirjoista kosolti aineistoa, hänellähän edustavat fennogristiikkaa vain Gomboczin ja Melichin kesken jäänyt Magyar etymologiai szótár (1914—44) sekä Mikkolan ja Qvigstadin pari keskeistä työtä. Otettakoon tässä esiin muutamia SKES:n piirteitä lähinnä osien IV—VI perusteella.

Vaikka SKES:n artikkelit on kirjoitettu ilmeisesti melkoiselta osin pikemminkin jonkinasteisen (kieli)tieteellisen koulutuksen saanutta lukijaa kuin jokamiestä varten, voi toki jokainen sitä lukea ja ymmärtää. Muillekin kuin kielitieteilijöille saattavat olla aivan herkullisia sana-artik-

kelien monen monet kulttuurihistorialliset tiedot. Kenen tahansa on kiinnostavaa tietää, millaisten vaiheiden jälkeen apostoli *Filippuksen* nimestä on tullut *vilpus*, joka paikoin Pohjois-Suomessa tarkoittaa kuokkavierasta, tai sitten jopa naisennimi *Hilppa*. On myös käytännöllistä saada tietää nimikalenteria käyttämättä, että henkilönimi *Viljo* tuli Kansanvalistusseuran kalenteriin v. 1882 viljavaa merkitsevän lat. *Polycarpus*-nimen rinnalle (sub *viljo*). Muutamat sanat taas ovat lähtöisin aivan tietyiltä kielenkäyttäjryhmiltä, niin voi ainakin olettaa, esim. *vauva* lastenkielestä, *ventti* ja *vinssi* ehkä merimiehiltä. Tarkoituksenmukaista on ollut myös esittää tarvittava merkityksen kehitys, esim. sub *verkata*².

Runsaastietoisten artikkelien lukemista helpottaa se, että niihin sisältyy melko runsaasti selityksiä ja pohdintaa, joissa lyhenteitäkin on käytetty hyvin kohtuullisesti. Sulavaa tieteellistä essee-tyyliä on esimerkiksi hakusanassa *verkka*² (merk. mm. 'voimakas; ahkera'): »Olisiko esim. yhdyssanan *verkka-mies 'työmies' alkuosa lohjennut adjektiiviseen merkitykseen 'ahkera, ututtera' jne.? Mahdoll. myös *verkka*¹ 'hidas' (ks. tätä) on sama sana, merkityksen kehitys olisi voinut olla esim. 'kestävä, sitkeä' > 'paikallaan pysyvä' > 'hidas'». Hakusanojen yläkulmassa olevat pienet numerot osoittavat, monesko homonyminen sana on kysymyksessä. Tällaisia sanoja muuten on yllättävän paljon. Niinpä sanakirjasta tapaakin kaksi tai kolme homonymia melko usein ja seitsemänkin on mahdollista. On kiintoisaa todeta, että homonymisiin törmäyksiin on voitu päätyä (a) omapohjaisesti, esim. *viti*¹⁻⁴, (b) lainausteitse, esim. *villi*¹⁻⁴, *vinnti*¹⁻⁷ tai (c) oma- ja vieraspohjaisesti, esim. *veikka*¹⁻⁵. Ryhmän c jäsenten lukuisuuteen on tavallisesti vaikuttanut suomen kielen taipumus välttää sananalkuisia konsonanttilyhtymiä: homonymiseen *trossi*-sanukseen kuuluu seitsemän jäsentä, joiden originaalit ovat ruotsin *gr-*, *kr-* ja *tr-*alkuisia sanoja ja *vinnti*¹⁻⁷ -sanoilla on *kv-*, *tv-* ja *v-*alkuisia originaaleja ruotsista, 'ruuvi'-

merkityksisellä sanalla venäjältä.

Tällaisen teoksen luonteesta johtuu, että siinä on sekä osoitettu originaaleja että tehty vain rinnastuksia silloin, kun ei ole kysymyksessä lainasana. Kummassakin tapauksessa voi yhdistelmän varmuusaste vaihdella. Myös lainanantajakielen sukukielten ja originaalikielten keskiä rinnastuksia on tehty usein, joskus ehkä liiankin perusteellisesti. Käsiteltävän sanan lähtösanueen esittely voi käsittää puoletkin artikkelista, vrt. esim. sub *viippi*. Tällainen selvittely tuntuu kyllä perustellulta sanan *vengerk(k)a* 'eräs tanssi' osalta, sillä tässä valotetaan samalla keskeisen *Unkari*-sanana moninaisia vaiheita. Niin ikään on suomalaisestakin kiinnostavaa tietää, että *venttiili* juontuu latinan *ventus* 'tuuli' -sanasta ruotsin välityksellä. Oikeastaan on lainaamattomien ja lainattujen sanojen lisäksi vielä välimuoto, vieraan sanan assosioituminen omaan esimerkiksi silloin, kun ims. *velo* on siirtynyt 'vedonlyönnin' merkityskenttään ja saanut germaanisten sanojen merkityksiä. Yleensäkin SKES:ssä miellyttää se varovaisuus, jolla tekijät ovat suhtautuneet eräiden sanojen alkuperästä esitettyihin käsityksiin.

Jotkut eivät ole pitäneet aivan tarpeellisenä kovin suppealevikisten sanojen mukaanottoa etymologisen sanakirjan alkupuolen nitessä. Vain pienellä alueella tunnettavia sanoja on loppupuolen osissa. Voidaan tietysti kysyä, miksi jokin Sakkolan ja Lemminkisen *vinja* 'sika' (<ven.) on mukana, kun runsas itäinen lainasanasto ei muuten kauttaaltaan ole tarkasteltavana. Tämäkin tapaus kuitenkin osoittaa, miten juuri sanan suppea levikki on usein vahva indisi sen lainaperäisyydestä. Hyvinkin aiheellinen hakusana on Enontekiön lappalaisperäinen *veiki* 'ilta-, aamupuhde', koska SKES:ssä yleensäkin on ilahduttavasti otettu huomioon myös suom.-ugr. kielten keskinäiset kontaktit. Hyvin runsaasti esitetään lapin suomalaislainoja tai suomesta karjalaanukseen kulkeutuneita sanoja, mutta myös suomalais-virolaisista ja muista itä-

merensuomalaisista kontakteista on paljon näyttöä. Lukija voi tavata todellisia vaellussanojakin kuten lyyd. *bonge* 'syvä, tyyni kohta joessa', joka on sanakirjan mukaan Aunuksen venäläismurteiden välityksellä tullut eteläkarjalais-aunukselainen *vonga*. Tavallaan suppea-alainen on myös jokin vain vanhasta kirjasuomesta tuttu sana, mahdollisesti vierasperäinen, vrt. Agricolan **sisälle vik(k)elty* 'paha henki', joka ruotsalais-saksalaiselta taholta lainattaessa on alkuosaltaan suomennettu ja jälkiosaltaan mukailtu, tai Ljungon *mieluilta* (**mielivilja* sub *vilja*²) 'tahallisuus' < ruots. Sanakirjan ulottamista vanhaan kirjasuomeenkin voitaneen pitää pelkätään onnistuneena.

Kysymys käsiteltävän sanan alkuperästä tulee esiin sana-artikkelien lopussa. Artikkelin raudanluja runko koostuu täsmällisistä sanatiedoista. SKES poikkeaa edukseen monista muista kielistä tehdyistä vastaavista teoksista siinä, että erityisesti suomesta ja usein muistakin sukukielistä on mainittu runsaasti murretietoja. Ymmärrettävästi on tietoja murre sanojen levikistä voitu ottaa tällaiseen teokseen suhteellisen niukasti ja levikki-alueita pyöristäen, esim. »etup. itäm., murt. yl., useimm. murt., Ylä-Satak., P.-Savo» jne. Toisaalta yksittäisiä sana- ja muotoesiintymiä mainittaessa on ollut mahdollista ilmoittaa saantipaikka pitäjän tarkkuudella. Runsaasti on mainittu myös yleiskielisiä johdoksia. Aina ei liene ollut aivan yksinkertaista ratkaista, onko tietty johdos erotettava omaksi hakusanakseen; mm. *vesi*-sanan johdoksilla *vete-hinen* ja *vetelä* on niin paljon omia johdoksia tai sukukielten vastineita, että niitä on ollut tarkoituksenmukaista tarkastella eri hakusanoina.

Sana-artikkelien aika-akseli ulottuu nykyajasta uralilaiseen kantakieleen tai muinaisintiaan saakka. Kantakielen muotoja on rekonstruoitu varsin niukasti. Tältä osin SKES eroaa selvästi vastaavasta unkarilaisesta teoksesta eikä kenties aivan edukseen. Tarvittavassa määrin rekonstruktioita on kuitenkin tehty ja varmaan-

kin mahdollisimman suureen todennäköisyyteen pyrkien, vrt. esim. suom.-ugr. **vetä-*, suom.-volgal. **veneš*, **vère* tai suomalais-permil. **viša*. Eri kielikausien oletettavat muodot eivät aina eroa toisistaan, mm. suom.-ugril. **veŋšle-* (> *veitsi*) oli ilmeisesti samanlainen varhaiskantasuomessakin, ja eron tekeminen kaukaisimpien uralilaisen ja suomalais-ugrilaisen kauden kesken on tunnetusti vaikeaa, jos monesti tarpeellistakaan. Myös on voitu viitata sanan alkumerkityksiin, vrt. esim. sub *vierrä*.

Hakusanoina ovat yleensä faktiset nominien nominatiivit ja verbien infinitiivimuodot. Myös oletettu muoto hakusanana on mahdollinen, esim. **vedus*, **veksi*, **viista*. Oletetuilla muodoilla on jonkin verran operoitu muuallakin kuin hakusanoissa. Yhdyssanan jälkiosakin tulee kysymykseen hakusanana, esim. *-veijari*: *korsteeni*-l. *korsteiniveijari*. Hyvin harkittuja toimitusperiaatteita osoittaa sekin, että artikkelinsisäinen etymologisesti kiinnostavan yhdyssanan jälkiosa voi olla viit-taushakusanana, esim. *-viitteinen*, joka esiintyy sub *viite*². Tällaisten seikkojen perusteella on odotettavissa, että rekisteri-osan ilmestyttyä SKES:n sanojen löydettävyyden on hyvä.

Etymologisen sanakirjan arvo riippuu myös artikkelien rakenteesta ja käsittelevästä. SKES:ään sisältyy tältä osin monia periaatteellisesti onnistuneita ratkaisuja. Paralleelien esittämistä muista kielistä ei ole unohdettu, esim. yhdistettäessä postpositio *vuoksi* sanaan *vu* on viitattu unkarin vastaavaan *folytán*-sanaan, joka on samakantainen *folyik* 'virrata' -verbin kanssa. Hyvin valaiseva on myös virossa ja karjalassa tunnettavalle *ymmärtää*-verbin merkitykselle 'palvella' tarjoutuva lättiläinen paralleeli *apteksmis* 'palvelija', johon oikeastaan liittyy mielikuva »ympäriällä juoksija». Kannanotto eräiden suomen sanojen ja äänteellisesti niitä muistuttavien indoeurooppalaisten juurien välisistä yhteyksistä lienee ollut mieluista tehtävä, onhan SKES:n tekijöistä Aulis J. Joki laatinut tätä aihetta koskettavan

monografiainkin (Uralier ja Indogermanen, SUST 151) ja käsitellyt muuttenkin areaalilingvistiikan ongelmia, jotka nekin ovat etymologeille tuttuja; muistetakoon tässä vaikkapa sanat *vetä-* ja *vesi* ja niiden indocur. vastineet.

Vaikka etymologisen sanakirjan loppuosien tekijät eivät olleet aloittamassa tätä teossarjaa, heidän on täytynyt yhtenäisyyden vuoksi noudattaa ensimmäisen osan tärkeimpiä toimitusperiaatteita. Siinäkään ei mainittu kuhunkin hakusanaan liittyvää etymologista kirjallisuutta, jota nykylukija saattaa kaivata. Hänen huomionsa voi kiintyä myös joihinkin oikeinkirjoitusseikkoihin kuten yhdysmerkin puuttumiseen *vento* sana -tyyppisissä tapauksissa. Kirjallisuusviitteiden esittämisessä unkarilainen sisarteos näyttääkin tarjoavan seurattavan esikuvan. Kuitenkin SKES on loppuaan kohti jatkuvasti vain parantunut ilman, että sarjan yhtenäisyys olisi siitä mitenkään kärsinyt. Y. H. Toivosen työn jatkajien menettelyä on luonnehdittu 6. osan lopussa olevassa jälkilauseessa näin: »Vaikka he yleensä ovat noudattaneet Toivosen periaatteita, he kuitenkin katsoivat tarpeelliseksi esitellä entistä tarkemmin suomen ja sen lähisukukielten sanojen ja johdosten merkityksiä ja levikkiä. Tämän vuoksi artikkelien keskimääräinen pituus kasvoi teoksen myöhemmissä osissa.» Usia tutkimustuloksia, myös sanakirjan toimittajien itsensä saavuttamia, on tiiviisti hyödynnetty. Esimerkiksi artikkeliin *yhdeksän* on päässyt mukaan Erkki Itkosen muutaman vuoden takainen uusi käsitys tämän sanan loppuosan alkuperästä, nimittäin että se olisikin lainaamatonta ainesta (<*ykte e-k-sä), 'yhtä ei ole olemassa, ts. yksi puuttuu (kymmenestä)'. Periaatteessa sama selitys koskee myös sanaa *kahdeksan*, jonka yhteydessä esitettyyn vanhempaan käsitykseen on tällöin viitattu. Tunnollisenkaan uusien tutkimustulosten vaarintotto ei kuitenkaan voi estää tieteellistä teosta osittain vanhenemasta, ja esimerkiksi lainasanakerrostumiin on SKES:n seuraavissa laitoksissa runsaastikin muu-

tettavaa ja lisättävää.

Suomen kielen etymologinen sanakirja on oikeastaan paradoksaalinen teos sikäli, että siinä on hyvin huomattava osuus deskriptiivisillä sanoilla, ja tällaista sanastoahan etymologit ovat usein vältelleet. Deskriptiivisyys ei ole toki ollut vierasta urallilaiselle sanastollekaan, kuten on pääteltävissä esim. *sisilisko*-sanassa kieltäin tavattavasta aivan säännöttömästä äännekehityksestä. Paitsi äännerakenne voivat merkityksetkin deskriptiivisyä siihen tapaan kuin ims. *vemmel*-sanassa. Etymologin kannalta deskriptiivisyys ja vierasperäisyys ovat useinkin toisilleen läheisiä asioita, koska näiden seikkojen keskinäinen osuus tietyn sanan alkuhistoriassa voi olla vaikeasti ratkaistavissa, vrt. esim. sanoja *vihlata*² 'lumota', *vipele* 'kaistale', *velloa* 'sotkea' ja *väylätä* 'tehda jtk hitaasti'. Varmin kuvailevuuden kriteeri on tavallisesti äännerakenne. Ei ole yllättävää, että SKES:ään otetut 25 *ö*-alkuista sanaa ovat joko deskriptiivisiä tai (ruotsalaisia) lainasanoja, ainoastaan viittaushakusana *öinen* liittyy suomalais-ugrilaiseen *yö*-sanaan. Deskriptiivisanastossa on ollut myös attraktiokeksuksia, mm. *vänkä*¹ 'kina'-sanue lienee vähitellen laajentunut.

Kantakieliin saakka ulottuva etymologinen sanakirja on yleensä välttämättä äännehistoriallisen tutkimuksen eräänlainen juhlakirja. Myös SKES:ssä on etymologioinnin ehdottomana kriteerinä ollut äännekehityksen säännönmukaisuus. Todennäköinen äännekehitys on usein selvästi mainittu, esim. *visva* > *visu* (loppuheitto) tai murteellisessa *vitvoa*-verbissä omaa osaansa esittänyt kontaminaatio *vitto* + *vatvoa* → *vitvoa*. Niin ikään on selitetty *vuokra*-sanan länsisuomalaist *voura* ~ *vuora* -asut *k:n* vokaaliutumiseen perustuviksi, *vyyhti*-sanan verratan mutkikas äännekehitys, *vuosi*, *vuohi*, *vuota* -sanojen sananalkuinen *v* jne. Selityksiin sisältyy usein hyödyllistä tietoa myös suukielten sanaston äännekehityksestä, esimerkiksi että virolainen paikannimi *Võnnu* < *vendon [:*vento*] tai vatjan *venä-*, *venäi* 'Venäjä; venäjän kieli' < **venäde-*. Ety-

mologioinnissa on otettu huomioon myös sanojen merkitys, joka voi tehdä äänneellisesti mahdollisen yhdistelmän epävarmaksi, vrt. esim. *vihta* ja *vihtyä* -sanojen alkuperästä esitettyjä käsityksiä. Äännerakenteen ja merkityksen kehitykseen on ollut vielä suhteutettava johto-opilliset kriteerit; niinpä esim. *vennäätä*-sanue on äänneellisesti ja merkitykseltään lähellä *venyä*-sanuetta, mutta johto-opillinen suhde on epänormaali. Teoksen lukijoita miellyttäne se, että käsiteltävästä sanasta aiemmin esitetyt eräät käsitykset on todettu epätodennäköisiksi tavallisesti selvästi perustellen.

Etymologisen sanakirjan tekijöiden työtä ei varmaankaan ole ollut omiaan helpottamaan se, että jotkin sanat voivat olla moneltakin taholta lähtöisin, vrt. esim. *vekseli* ja *vierre*. Sanakirjan merkitystä lisää se tarkkuus, jolla sukukieltenkin sanojen alkuperää on voitu analysoida, kuten juuri *vekseli*-artikkelissa: suom. < ruots., karj.-aun. < ven., vatj. < vir. tai ven., vir. < saks., samaten sub *verski*: suom. < ruots., vatj. < suom., vir. < keskialas. On myös todettu tapauksia, joissa samasta lähteestä on lainattu eri aikoina, esim. *veisu* ja *viisu* < ruots. *visa* tai *viehka* ja mm. veps. *veh*, ink. *veha* < ven. *veha*. Joskus taas sana voi olla osittain eri tahoilta peräisin, vrt. *veranta* < ruots., ven.

Etymologisen sanakirjan pisimmät, 3—5-palstaiset artikkelit on kirjoitettu keskeisistä sanoista kuten seuraava luettelo osoittaa: *selkä, silmä, suu, sydän, syödä, tehdä, toinen, tuli, tulla, tuntea, tämä, ulko, umpi, uusi, valkea, valvoa, vanha, veri, vesi, vetää, vuosi, yksi, ylä*- jne. Tällaiset sana-artikkelit ovat omiaan korostamaan koko teoksen keskeistä merkitystä. Suomen kielen etymologisen sanakirjan valmistuminen on kansallinen merkkitapaus. Kalevala, Nykysuomen sanakirja, SKES — siinä suomalaisen identiteetin käsikirjat.

Seppo Suhonen